

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

بررسی مضامین مشترک صحیفه سجادیه و مناجات های منثور فارسی

تا پایان قرن هفتم هجری

استاد راهنما:

دکتر اسحاق طغیانی

استاد مشاور:

دکتر سید محمدرضا ابن الرسول

پژوهشگر:

سیده صغری صالحی ساداتی

توسط اساتید محترم
تسلیت برادران

۱۳۸۸ / ۴ / ۶

اسفندماه ۱۳۸۷

۱۱۵۰۳۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

پروژه کارشناسی پایان نامه
رعایت شده است
تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی خانم سیده صغری صالحی ساداتی

تحت عنوان

بررسی مضامین مشترک صحیفه سجادیه و مناجاتهای منثور فارسی تا پایان قرن هفتم هجری

در تاریخ ۸۷/۱۲/۱۲ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

امضاء
امضاء
امضاء
امضاء

با مرتبه علمی دانشیار	دکتر اسحق طغیانی	۱- استاد راهنمای پایان نامه
با مرتبه علمی استادیار	دکتر سید محمد رضا ابن الرسول	۲- استاد مشاور پایان نامه
با مرتبه علمی استادیار	دکتر محسن محمدی فشارکی	۳- استاد داور داخل گروه
با مرتبه علمی استادیار	دکتر محمد رضا یوسفی	۴- استاد داور خارج از گروه

امضای مدیر گروه

الهی!

وقتی دریچه دلم

رو به خانهات باز،

و نگاه دو چشمم

به سویت در پرواز است،

بهترین دقایق هستی با من دمساز است.

تو را می پرستم و با تو هستم، با من باش که از باده مهر تو مستم.

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لَنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ»

زیباترین ستایش‌ها تقدیم به استاد محترم **دکتر طغیانی** که راهنمایی این رساله را بر عهده داشتند. کلام پر مهرشان در تاریکی تردید و اضطراب فروغ جاودانه بود. والاترین سپاس‌ها پیشکش استاد فرزانه **دکتر ابن الرسول**، وجودی آراسته به زیور انسانیت و اخلاق و آگاهی، که انگیزه انجام این پژوهش را در من ایجاد نمودند و در به ثمر رسیدن این مجموعه همواره راهنمایم بودند. الطاف خداوند متعال همواره سایه گستر وجود پر مهرشان باد!

مراتب قدردانی خود را به استاد گرامی **دکتر محمدی فشارکی** تقدیم می‌نمایم که یاری بی دریغشان همواره امیدوار و دلگرم می‌نمود.

این کمترین خود را تا ابد مرهون پدر و مادرم عزیزم می‌دانم؛ آنان که مهرشان همواره همراهم بود و دعایشان بدرقه راهم. نیز از همراه و همگام همیشگی خود، خواهر گرامی و مهربانم تشکر می‌نمایم. از دوستان و یاران گرامی خانم‌ها: حقی، یاقوت، کارساز، عبدلی و میر حسینی بی نهایت سپاسگزارم.

تقدیم به:

«زیباترین روح پرستنده»

امام سجاد علیه السلام

چکیده

نیایش یکی از مهمترین آموزه‌های دینی است که در ادیان مختلف - بخصوص دین مبین اسلام - مورد توجه است و به همین دلیل از آن به «مخ العبادة» تعبیر کرده‌اند. صحیفه سجادیه از مهمترین و زیباترین متون دعایی در اسلام است که علاوه بر مناجات‌های پیشوای چهارم شیعیان حاوی مطالب و مفاهیم بلند عرفانی است. نیایش به عنوان امری فطری در میان ایرانیان نیز مورد توجه بوده است و بخشی از ادبیات مثنوی فارسی به مناجات و نیایش اختصاص یافته است. این مناجات‌ها به شکل پراکنده در میان آثار بزرگان ادب و عرفان یافت می‌شود و از مهمترین آنها، مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری است. محتوای عمومی نیایش‌ها به سه دسته تقسیم می‌شود: تسبیح خداوند، حالات روحی نیایشگر و درخواست‌های نیایش. بسیاری از مفاهیم مانند استغاثه، توبه، طلب آموزش و... زیباترین جلوه خود را در نیایش نشان داده‌اند؛ بنابراین یافتن و تطبیق این مضامین با هم امری ضروری و لازم به نظر می‌رسد. در بررسی و تطبیق مناجات‌های صحیفه سجادیه با مناجات‌های مثنوی فارسی می‌توان گفت بسیاری از مضامین مشترک میان آنها وجود دارد، نیز پاره‌ای از مضامین در مناجات‌های مثنوی فارسی متأثر از صحیفه سجادیه است. در این رساله برآنیم مناجات‌های مثنوی فارسی را با مناجات‌های صحیفه سجادیه مقایسه و مضامین مشترک آنها ارائه نماییم. واژگان کلیدی: دعا، صحیفه سجادیه، مناجات‌های مثنوی فارسی، مضامین مشترک، نیایش.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول؛ تعاریف و کلیات

- ۱-۱-۱- مفهوم دعا..... ۱
- ۱-۱-۱-۱- معنی لغوی ۱
- ۱-۱-۱-۲- معنی اصطلاحی ۱
- ۱-۱-۲- معانی دعا در قرآن کریم..... ۳
- ۱-۱-۳- فرق دعا و مناجات ۴
- ۱-۲- دعا؛ وسیله یا هدف؟..... ۵
- ۱-۳- فواید و آثار دعا..... ۵
- ۱-۳-۱- خویشتن شناسی ۶
- ۱-۳-۲- اظهار ذلت و بندگی ۶
- ۱-۳-۳- صعود به منازل عالیه ۷
- ۱-۳-۴- رسیدن به آرامش ۸
- ۱-۳-۵- سپاسگزاری و قدرشناسی ۸
- ۱-۳-۶- پشیمانی از گناه ۹
- ۱-۳-۷- از بین بردن کبر ۹
- ۱-۳-۸- قرب به خداوند متعال ۱۰
- ۱-۳-۹- نیل به حاجات ۱۰
- ۱-۴- شرایط و آداب دعا..... ۱۱
- ۱-۴-۱- شناخت خدا ۱۱
- ۱-۴-۲- درود بر حضرت محمد (ص) ۱۱
- ۱-۴-۳- یقین به اجابت ۱۲
- ۱-۴-۴- دعای برای دیگران ۱۳
- ۱-۴-۵- تواضع ۱۳
- ۱-۴-۶- ادب ۱۴
- ۱-۴-۷- ذکر حاجت ۱۴
- ۱-۵- فطری بودن نیایش ۱۵
- ۱-۶- دعا در اسلام ۱۵
- ۱-۶-۱- دعا در آیات وحی ۱۶

عنوان

صفحه

- ۱۶-۱-۱-۶-۱- دعوت و تشویق به دعا.....
- ۱۷-۱-۱-۶-۱- تهدید از استکبار و ترک دعا.....
- ۱۷-۱-۱-۶-۱- دعا در گرفتاری‌ها و سختی‌ها.....
- ۱۸-۱-۱-۶-۱- نیایش انبیاء.....
- ۱۸-۱-۱-۶-۱- خداوند شنوندهٔ دعاهاست.....
- ۱۹-۱-۱-۶-۱- وعده اجابت دعا.....
- ۲۰-۱-۱-۶-۱- قالب و شیوه و آداب دعا.....
- ۲۱-۱-۱-۶-۱- دعا در آینه احادیث.....
- ۲۲-۱-۱-۶-۱- صحیفهٔ سجادیه.....
- ۲۴-۱-۱-۶-۱- مناجات‌های فارسی.....
- ۲۵-۱-۱-۶-۱- مناجات‌های منثور.....
- ۲۶-۱-۱-۶-۱- گونه‌های مناجات.....
- ۲۶-۱-۱-۶-۱- مناجات گزارشی.....
- ۲۶-۱-۱-۸-۱- صیغه اخباری.....
- ۲۷-۱-۱-۸-۱- صیغه استفهامی.....
- ۲۷-۱-۱-۸-۱- مناجات خواهشی.....
- ۲۸-۱-۱-۸-۱- خواسته‌های ایجابی.....
- ۲۸-۱-۱-۸-۱- خواسته‌های سلبی.....
- ۲۸-۱-۱-۸-۱- ساختار مناجات.....
- ۲۸-۱-۱-۹-۱- تسبیح.....
- ۲۹-۱-۱-۹-۱- درود بر پیامبر(ص) و خاندان او.....
- ۲۹-۱-۱-۹-۱- مخاطبه مستقیم با خداوند.....
- ۳۰-۱-۱-۱۰-۱- ویژگی‌های مناجات.....
- ۳۰-۱-۱-۱۰-۱- فصاحت و بلاغت.....

فصل دوم؛ تسبیح خداوند

- ۳۳-۱-۱-۲- حمد و سپاس الهی.....
- ۳۴-۱-۱-۲- همه ذکر او می گویند.....
- ۳۵-۱-۱-۲- عجز از ستایش معبود.....
- ۳۸-۱-۱-۲- شناخت خدا.....

عنوان

صفحه

۳۹	۱-۲-۲- شناخته نمی‌شود.....
۳۹	۱-۱-۲-۲- ذات خدا قابل شناسایی نیست.....
۴۲	۲-۱-۲-۲- حیرانی عقل در شناخت او.....
۴۴	۳-۱-۲-۲- خدا را نمی‌توان وصف کرد.....
۴۵	۲-۲-۲- شناخته می‌شود.....
۴۵	۱-۲-۲-۲- خدا خود می‌شناساند.....
۴۷	۲-۲-۲-۲- نور الهی باعث شناخت است.....
۴۸	۳-۲-۲-۲- تجلی خدا بر قلب.....
۴۹	۳-۲-۳- اسماء حسنی.....
۵۰	۱-۳-۲- اسم خدا؛ پناه بردن به آن.....
۵۱	۲-۳-۲- ذکر اسماء حسنی.....
۵۲	۳-۳-۲- الله.....
۵۳	۱-۳-۳-۲- خداوند در آسمان و زمین.....
۵۳	۲-۳-۳-۲- استوا بر عرش.....
۵۴	۴-۳-۲- خداوند یگانه (واحد و احد).....
۵۴	۱-۴-۳-۲- شبیه، شریک و وزیر ندارد.....
۵۶	۲-۴-۳-۲- دیده نمی‌شود.....
۵۷	۵-۳-۲- خدای ازلی و ابدی.....
۵۷	۱-۵-۳-۲- اول و آخر.....
۵۸	۲-۵-۳-۲- حی قیوم.....
۵۹	۱-۲-۵-۴-۲- زندگی و مرگ به دست اوست.....
۵۹	۳-۵-۳-۲- باقی و دایم.....
۶۰	۶-۳-۲- خداوند بی‌نیاز (غنی).....
۶۱	۱-۶-۳-۲- بی‌نیاز از طاعت بندگان.....
۶۲	۲-۶-۳-۲- بی‌نیازی از خواب.....
۶۳	۳-۶-۳-۲- گنج درویشان.....
۶۳	۷-۳-۲- خداوند راهنما (هادی).....
۶۳	۱-۷-۳-۲- ایمان.....
۶۴	۲-۷-۳-۲- راه راست.....
۶۴	۳-۷-۳-۲- هدایت سرگشتگان.....

عنوان

صفحه

۶۵ ۴-۷-۳-۲ هدایت؛ از مظاهر فضل و کرم
۶۵ ۵-۷-۳-۲ هر کس را بخواهد هدایت می کند
۶۶ ۸-۳-۲ خداوند دانا (عالم و علیم)
۶۷ ۹-۳-۲ خداوند شنوا و بینا (سمیع و بصیر)
۶۷ ۱-۹-۳-۲ شنونده دعا (سمیع الدعاء)
۶۷ ۱۰-۳-۲ خداوند آشکار و پنهان (ظاهر و باطن)
۷۰ ۱۱-۳-۲ خداوند حاضر
۷۱ ۱۲-۳-۲ نور السموات و الارض
۷۱ ۱۳-۳-۲ ربّ
۷۲ ۱۴-۳-۲ مالک
۷۳ ۱۵-۳-۲ خداوند توانا (قادر)
۷۴ ۱۶-۳-۲ خداوند حکیم (الحکم العدل)
۷۷ ۱-۱۶-۳-۲ محو و اثبات
۷۷ ۱۷-۳-۲ خدای آفریننده
۷۷ ۱-۱۷-۳-۲ خالق
۷۹ ۲-۱۷-۳-۲ صانع
۸۰ ۱۸-۳-۲ قهار
۸۱ ۱۹-۳-۲ عزیز
۸۳ ۱-۱۹-۳-۲ همه در برابر او سجده می کنند
۸۳ ۲-۱۹-۳-۲ عزت و ذلت به دست اوست
۸۵ ۳-۱۹-۳-۲ عزیز کرده او خوار نمی شود
۸۵ ۲۰-۳-۲ الرحمن الرحیم
۸۶ ۱-۲۰-۳-۲ توسل به رحمت
۸۷ ۲-۲۰-۳-۲ فراگیری رحمت و احسان
۸۷ ۳-۲۰-۳-۲ سبقت رحمت بر غضب
۸۹ ۲۱-۳-۲ ذوالفضل
۸۹ ۱-۲۱-۳-۲ طاعت و توفیق
۹۰ ۲-۲۱-۳-۲ قضای حاجت
۹۱ ۳-۲۱-۳-۲ تبدیل سیئات به حسنات
۹۲ ۴-۲۱-۳-۲ دوشادوشی عدل و فضل

۹۲ آرزوی آرزومندان
۹۳ پناهگاه
۹۴ بخشنده عطا (وهاب)
۹۵ نیکوکار و مهربان (بار)
۹۵ کریم
۹۶ ۱-۲۶-۳-۲ مظاهر کرم؛ بخشش گناهان
۹۷ ۲-۲۶-۳-۲ مظاهر کرم؛ رزق و روزی
۹۹ ۲۷-۳-۲ مایه آسایش (انیس)
۱۰۰ ۲۸-۳-۲ خداوند نزدیک (قرب)
۱۰۱ ۲۹-۳-۲ صادق الوعد
۱۰۲ ۳۰-۳-۲ شافی
۱۰۳ ۳۱-۳-۲ ثواب
۱۰۴ ۳۲-۳-۲ ستار
۱۰۵ ۳۳-۳-۲ مسهل
۱۰۵ ۳۴-۳-۲ ولی (بهترین یار)
۱۰۶ ۳۵-۳-۲ برطرف کننده نگرانی (فارج الهم)

فصل سوم؛ حالات روحی نیایشگر

۱۰۸ ۱-۳ اظهار بندگی
۱۰۹ ۱-۱-۳ اقرار به وحدانیت
۱۱۰ ۲-۱-۳ تصدیق
۱۱۰ ۳-۱-۳ همه چیز برای خداست
۱۱۱ ۴-۱-۳ یاد و ذکر خداوند
۱۱۳ ۵-۱-۳ رضا و تسلیم
۱۱۵ ۶-۱-۳ جز خدا کسی را ندارد
۱۱۵ ۷-۱-۳ تنها از او می خواهد
۱۱۶ ۸-۱-۳ توکل و اعتماد بر خداوند
۱۱۷ ۲-۳ اعتراف به گناهان
۱۱۹ ۱-۲-۳ ظلم به نفس
۱۲۰ ۳-۲-۳ بدعهدی
۱۲۰ ۴-۲-۳ غفلت

صفحه	عنوان
۱۲۱	۵-۲-۳- گریه بر گناه.....
۱۲۲	۶-۲-۳- ناراحتی و شرم از گناه.....
۱۲۴	۷-۲-۳- اعتراف به عیب و کمی طاعت.....
۱۲۶	۸-۲-۳- حیرت از گناه.....
۱۲۷	۹-۲-۳- اعتراف به کمی صبر و شکر.....
۱۲۸	۱۰-۲-۳- فنای عمر.....
۱۲۹	۱۱-۲-۳- خود را سزاوار عتاب و عقاب دانستن.....
۱۳۰	۱۲-۲-۳- توبه و انابت.....
۱۳۱	۳-۳- عذر تقصیر آوردن.....
۱۳۱	۱-۳-۳- جهل.....
۱۳۲	۲-۳-۳- ضعف.....
۱۳۳	۳-۳-۳- دوستان بد.....
۱۳۳	۴-۳-۳- سعت رحمت.....
۱۳۴	۵-۳-۳- جبر.....
۱۳۵	۴-۳- مقایسه بین بنده و خداوند.....
۱۳۵	۱-۴-۳- عفو و احسان.....
۱۳۷	۲-۴-۳- عطا و بخشش.....
۱۳۸	۳-۴-۳- بقا و دوام الهی.....
۱۳۸	۴-۴-۳- ستر و پوشش الهی.....
۱۳۹	۵-۴-۳- شرم خداوند از گناه بندگان.....
۱۴۰	۵-۳- تضرع و زاری.....
۱۴۱	۱-۵-۳- روز قیامت.....
۱۴۲	۲-۵-۳- عجز از مناجات.....
۱۴۲	۳-۵-۳- تنهایی.....
۱۴۳	۶-۳- اظهار فقر و بیچارگی.....
۱۴۵	۷-۳- عشق و محبت.....
۱۴۹	۱-۷-۳- اولیاء الهی.....
۱۵۰	۲-۷-۳- امتحان.....
۱۵۱	۳-۷-۳- وصال.....
۱۵۳	۱-۳-۷-۳- شادی عاشق در وصال.....

عنوان	صفحه
۲-۳-۷-۳- افتخار به همنشینی با خداوند.....	۱۵۴
۴-۷-۳- هجران.....	۱۵۵
۵-۷-۳- نیایش عاشقانه.....	۱۵۷
۸-۳- خوف و رجا.....	۱۶۰
۱-۸-۳- خوف.....	۱۶۰
۱-۱-۸-۳- ترس از گناهان.....	۱۶۱
۲-۱-۸-۳- مکر.....	۱۶۲
۳-۱-۸-۳- راه گریز نیست.....	۱۶۳
۲-۸-۳- رجا.....	۱۶۵
۳-۸-۳- خوف و رجا.....	۱۶۷

فصل چهارم؛ درخواست های نیایش

۱-۴- درخواست های مادی.....	۱۷۲
۱-۱-۴- رزق و روزی.....	۱۷۴
۲-۱-۴- عافیت جویی.....	۱۷۵
۳-۱-۴- درخواست باران ^۱	۱۷۷
۴-۱-۴- فرزند نیک.....	۱۷۸
۵-۱-۴- طلب مال و عمر دراز.....	۱۷۸
۶-۱-۴- ادای قرض.....	۱۷۹
۷-۱-۴- اتمام نعمت.....	۱۸۰
۲-۴- درخواست های اخلاقی و عرفانی.....	۱۸۰
۱-۲-۴- درود بر پیامبر گرامی اسلام (ص) و خاندان او (ع).....	۱۸۱
۱-۱-۲-۴- شفاعت جستن به آستان آن حضرت.....	۱۸۲
۲-۱-۲-۴- محشور شدن با آن حضرت.....	۱۸۳
۳-۱-۲-۴- قبولی توبه به واسطه پیامبر (ص) و اهل بیت (ع).....	۱۸۳
۲-۲-۴- طلب آمرزش و مغفرت.....	۱۸۴
۱-۲-۲-۴- آمرزش از مظاهر فضل و کرم الهی.....	۱۸۵
۲-۲-۲-۴- طلب آمرزش برای دیگران.....	۱۸۷
۳-۲-۲-۴- درخواست توبه نصح.....	۱۸۸

۱۸۹.....	۳-۲-۴- پوشش گناهان.....
۱۹۰.....	۴-۲-۴- درخواست لطف و رحمت الهی.....
۱۹۲.....	۵-۲-۴- درخواست فضل و رحمت الهی.....
۱۹۳.....	۶-۲-۴- درخواست محبت حق تعالی.....
۱۹۳.....	۷-۲-۴- وصال دوست.....
۱۹۵.....	۸-۲-۴- پیوستن به دوستان الهی.....
۱۹۶.....	۹-۲-۴- رسیدن به بهشت.....
۱۹۷.....	۱-۹-۲-۴- نوشیدن از آب کوثر.....
۱۹۷.....	۱۰-۲-۴- رهایی از دوزخ.....
۱۹۸.....	۱۱-۲-۴- رهایی از عذاب الهی.....
۲۰۰.....	۱۲-۲-۴- زهد.....
۲۰۰.....	۱۳-۲-۴- تقوی.....
۲۰۱.....	۱۴-۲-۴- عزت میان مردم.....
۲۰۳.....	۱۵-۲-۴- انس به مناجات.....
۲۰۳.....	۱۶-۲-۴- طلب نور.....
۲۰۴.....	۱۷-۲-۴- طلب قوت برای عمل و طاعت.....
۲۰۵.....	۱۸-۲-۴- توان شکرگزاری از نعمت.....
۲۰۵.....	۱۹-۲-۴- عاقبت نیکو.....
۲۰۶.....	۱-۱۹-۲-۴- شهادت.....
۲۰۷.....	۲۰-۲-۴- طلب هدایت الهی.....
۲۰۷.....	۱-۲۰-۲-۴- هدایت به راه راست.....
۲۰۸.....	۲۱-۲-۴- نصرت و یاری.....
۲۱۰.....	۲۲-۲-۴- علم و معرفت.....
۲۱۱.....	۱-۲۲-۲-۴- معرفت دین و شریعت.....
۲۱۱.....	۲۳-۲-۴- طلب ایمان.....
۲۱۲.....	۲۴-۲-۴- تطهیر قلب.....
۲۱۲.....	۲۵-۲-۴- شرح صدر.....
۲۱۲.....	۲۶-۲-۴- رضا و خشنودی.....

صفحه	عنوان
۲۱۳	۱-۲۶-۲-۴- رضا به قضای الهی و سرنوشت.....
۲۱۴	۲۷-۲-۴- توفیق.....
۲۱۵	۲۸-۲-۴- راحتی هنگام مرگ.....
۲۱۶	۲۹-۲-۴- مرگ مبارک.....
۲۱۷	۳۰-۲-۴- مسلمان مردن.....
۲۱۷	۳۱-۲-۴- اثبات در دین.....
۲۱۸	۳۲-۲-۴- تبدیل سیئات به حسنات.....
۲۱۸	۳۳-۲-۴- طلب پذیرش الهی.....
۲۱۹	۳۴-۲-۴- طلب عنایت الهی.....
۲۲۰	۳۵-۲-۴- دوری از شهوت و آز.....
۲۲۱	۳۶-۲-۴- حفظ از دشمن و دشمن کامی.....
۲۲۲	۳۷-۲-۴- نفرین ظالمان.....
۲۲۳	۳۸-۲-۴- دوری از عجب.....
۲۲۳	۳۹-۲-۴- رهایی از نفس اماره.....
۲۲۵	۴۰-۲-۴- درخواست توکل بر حق.....
۲۲۷	۴۱-۲-۴- بی‌نیازی از خلق.....
۲۲۸	۴۲-۲-۴- بیداری از خواب غفلت.....
۲۲۸	۴۳-۲-۴- محفوظ ماندن از کفر و معصیت.....
۲۲۹	۴۴-۲-۴- دوری از ریا و نفاق.....
۲۳۰	۴۵-۲-۴- استعاذه.....
۲۳۲	۴۶-۲-۴- رفع حجاب و شک.....
۲۳۳	خاتمه.....
۲۳۷	منابع و مأخذ.....

سرآغاز:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ قَبْلَ الْإِنشَاءِ وَ الْإِحْيَاءِ وَ الْآخِرِ بَعْدَ فَنَاءِ الْأَشْيَاءِ الْعَلِيمِ الَّذِي لَا يَنْسِي مَنْ ذَكَرَهُ وَ لَا يَنْقُصُ مَنْ شَكَرَهُ وَ لَا يُخَيِّبُ مَنْ دَعَاهُ وَ لَا يَقْطَعُ مَنْ رَجَاهُ (دعای ۲۴۶، ش ۱).

سخن از زیباترین، لطیف‌ترین و صمیمانه‌ترین لحظه‌های انسان با معبود خویش است. در این گفتگوی بی‌پرده، خداوند در قالب بهترین محبوب و شایسته‌ترین یار جلوه می‌کند؛ لحظات نیایش و راز و نیاز. نیایش، نیاز روح است و تجلی فقر. «کلید گنج مقصود» و پیوندی است میان موجودی سراپا فقر و نیاز با وجودی سراسر عز و ناز. گفتگوی صمیمی بین انسان و هستی‌بخش مطلق است که در خلوت و از روی صفای باطن انجام می‌شود.

خداوند خود اذن ورود به این وادی مقدس را به آدمی می‌دهد:

نه صاحب‌دلان دست بر می‌کشند که سر رشته از غیب در می‌کشند

(سعدی، ۱۳۸۰: ۲۲۵)

نیایش، پاسخی به یکی از اصلی‌ترین و ضروری‌ترین خواسته‌های انسانی است؛ بنابراین عمری به درازنای تاریخ بشریت دارد. همه ادیان پیروان خود را به این عبادت مهم و ارزشمند فرا می‌خوانند.

دعا در اسلام

دین اسلام در این عرصه نیز از سایر ادیان پیشی گرفته و گوی کمال را از آنها ربوده است. بیش از سیصد آیه در قرآن کریم به موضوع دعا و نیایش اختصاص دارد، نیز کثرت احادیث و روایات معصومین در این باره از اهمیت این موضوع در دین مبین اسلام حکایت دارد، تا جایی که آن را چکیده و عصاره عبادت، «مخ العبادة» نامیده‌اند. از زیباترین جلوه‌های نیایش در اسلام، صحیفه سجادیه را می‌توان نام برد. این کتاب ارزشمند که به «زبور آل محمد (ص)»، «انجیل اهل بیت» و «اخت القرآن» معروف است، حاوی نیایش‌های سوزان زینت عابدان، «امام سجاده (ع)» است. این دعاها عموماً رازگویی بنده با خداست و بیش از آن که طلب چیزی باشد، درخواست پذیرش بنده از سوی پروردگار است. عظمت حق تعالی، عشق و سوز و گداز بنده و غجز و ناتوانی او نسبت به مقام ربوبی در این نیایش‌ها جلوه‌گر است.

این مجموعه نفیس، در شکل و قالب مناجات بسیاری از معارف الهی و اسلوب تربیتی و تعلیمی را در خود گنجانده است. علاوه بر این، ویژگی فصاحت و بلاغت در آن بسیار مشهود و از زیبایی کلام نیز برخوردار است.

مناجات‌های فارسی

ایرانیان باستان به این عبادت فطری توجه و اهتمام فراوانی داشته، بخش‌هایی از اوستا به نیایش و دعا اختصاص دارد. با نگاهی به اشعار شعرای بزرگی چون فردوسی، نظامی، سنایی، مولوی و عطار، رد پای مناجات و راز و نیاز را در این آثار می‌توان یافت.

در ادب مثنوی، برجسته‌ترین و بارزترین نیایش‌ها، مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری است. پیر هرات معانی بلند عرفانی را با زبان ساده، در قالب نیایش و مناجات بیان می‌دارد. شیرینی کلام خواجه همراه با سجع و خوش‌آهنگی عبارات، باعث ماندگاری نیایش‌های او در میان اذهان و محبوبیت میان فارسی‌زبانان شده است.

وی رساله‌ای به نام *لهی نامه* دارد که بیشتر عبارتهای آن با «لهی» آغاز می‌شود. این رساله در جنگ‌های خطی به عنوان *مناجات نامه* نامگذاری شده است. «این رساله چون در استنساخ‌های بعدی توسط کاتبان و ناسخان بیش از دیگر آثار خواجه عبدالله دستکاری شده است، کلیت آن به صورت اثر تألیفی پیر هرات مورد تردید قرار گرفته است» (داوودی، ۱۳۸۰: ۴۶). مناجات‌های خواجه در کتابهایی از قبیل *تفسیر کشف الاسرار، طبقات الصوفیه* معروف به *طبقات هروی* و *رسائل فارسی* به شکل پراکنده آمده است.

علاوه بر آثار خواجه، کتاب‌های عرفانی چون *تذکره الاولیاء، کشف المحجوب، نورالعلوم* و *ترجمه رساله قشیریه* و... نمونه‌هایی از مناجات‌های بزرگان عرفان را در خود جای داده است. برخی از سخنان و خطابه‌های حلاج نیز حاوی نیایش‌های اوست.

کتاب‌های تفسیر؛ مانند: *ترجمه تفسیر طبری، کشف الاسرار* میددی و *روض الجنان ابوالفتوح رازی* نیز حاوی برخی از مناجات‌های مثنوی است.

رسائل و مکاتیب و مقامات برخی از نویسندگان قرون مورد مطالعه (اول تا هفتم هجری) مانند: *مکاتیب سنایی، آثار مولوی* مانند *مجالس سبعة، فیه مافیة و مکتوبات، آثار سعدی* چون: *گلستان، رسائل و مجالس پنجگانه*، و نیز مجموعه *رسائل فارسی غزالی* و ... نیز شامل برخی از مناجات‌های پراکنده است.

مناجات و دعا در کتب تاریخی مانند: *تاریخ بیهقی، تاریخ سیستان، تاریخ جهانگشا* و غیره نمونه در خور ذکر ندارند، نیز کتب علمی مانند: *ذخیره خوارزمشاهی، هدایة المتعلمین، حدود العالم من المشرق الی المغرب* و نظایر آن نیز زمینه حضور عبارات دعایی و نیایشی را ندارد. همه این آثار در بردارنده عبارات تحمیدیه، اختتامیه و جملات دعایی است، ولی چون از خداوند به شکل غایب یاد کرده‌اند - نه به صورت مخاطب - از مقوله مناجات و دعا به شمار نمی‌روند.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با ارکان مورد تحقیق، تاکنون آثاری به رشته تحریر درآمده است. احمد احمدی بیرجندی در کتاب *مناجات و دعا در شعر فارسی برگزیده‌ای از مناجات‌ها و راز و نیازهای عاشقانه شاعران فارسی‌زبان از گذشته تا به امروز* همراه زندگی‌نامه مختصری از شاعران - به عنوان مقدمه آورده است و در ادامه مناجات‌های شاعران با ذکر منبع و مأخذ نقل کرده است. این کتاب علاوه بر این محاسن، فاقد تحلیل و دسته‌بندی است.

مهدی ملک ثابت در کتاب *بررسی و تحلیل مناجات‌های منظوم فارسی، ضمن مقدمه‌ای راجع به دعا و نیایش در لغت و اصطلاح*، به اهمیت این موضوع در ادیان مختلف پرداخته است. در بخش دوم این کتاب مناجات‌های منظوم فارسی طبقه بندی شده و از نظر صورت تحلیل و بررسی شده‌اند و بالاخره در فصل چهارم مناجات‌های منظوم از نظر محتوا مورد تحلیل قرار گرفته است. در فصل بندی رساله حاضر، این کتاب مورد استفاده قرار گرفت.

حسنعلی نورپها در کتاب *پرورش در پرتو نیایش* نمونه‌ای از مضامین دعاها و جنبه تربیتی آن را ذکر کرده است. *نجوای قلم اثر حسین داوودی*؛ که عنوان فرعی آن، در آمدی بر پیشینه مناجات منثور فارسی است، تحقیقی عالمانه درباره جلوه‌های مناجات در نثر فارسی و بررسی ساختار نثر و سبک آنهاست. مؤلف با بهره‌گیری از مهمترین منابع کهن فارسی از آغاز تا قرن هفتم و ارائه گزیده‌ای از آثار آن دوران، تاریخچه‌ای از کاربرد دعا و مناجات در نثر فارسی را ترسیم کرده است.

علی باقری‌فر در کتاب *پژوهشی در نیایش‌های قرآن کریم* نیایش‌های قرآن را به دو نوع نیایش مستقیم و غیر مستقیم دسته‌بندی کرده است. وی دعاها را به ترتیب سوره‌ها آورده و هر دعا را از نظر منادا، ظرف ندا و موضوع دعا شرح و توضیح داده است. این دعاها از نظر موضوعی تقسیم بندی نشده است و برخی از درخواست‌ها چندین بار تکرار شده است؛ این امر باعث تششت و پراکندگی در این اثر شده است.

در مقاله *رابطه عشق و دردمندی با دعا در عرفان و ادب فارسی* اثر عبدالرضا مظاهری (مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۷۹ دوره ۴۴)، بیشتر راجع به مقدمات دعا چون آداب، شرایط و زمان دعا بحث شده و درباره عنوان مقاله بسیار مختصر سخن رفته است.

محمود مهدوی دامغانی در مقاله *اهمیت دعا در اسلام و جلوه آن در صحیفه سجادیه* (نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، ش ۱۸، ۱۳۵۵)، ابتدا مقدمه‌ای راجع به دعا در قرآن و احادیث و روایات آورده و سپس نمونه‌ای از جلوه مناجات در آثار بزرگان شعر و ادب فارسی مانند فردوسی، خاقانی، سنایی، مولوی، سعدی و حافظ را ذکر کرده است. در قسمت دوم مقاله پس از مقدمه‌ای کوتاه راجع به امام سجاد (ع) به معرفی کتاب گرانقدر صحیفه سجادیه پرداخته است و تأثیرپذیری آن را از قرآن کریم و نهج البلاغه یاد آور می‌شود و در خاتمه محتوای برخی از ادعیه صحیفه سجادیه را مورد بررسی قرار می‌دهد.

عبدالحکیم ضیایی در مقاله *خدائشناسی و خود شناسی در مناجات نامه پیر هرات* (هنر و مردم، شماره ۱۱، ۱۳۵۵) ضمن مقدمه‌ای کوتاه راجع به سجع پردازای خواجه عبدالله انصاری، این نکته را یادآور می‌شود که منبع الهام خواجه قرآن کریم است. ایشان سپس به بیان مشترکات و تفاوت‌های میان مناجات‌های خواجه و ادعیه می‌پردازند و در ادامه برخی از صفات خداوند در آثار خواجه را، با معادل عربی آن مورد مقایسه و تطبیق قرار می‌دهند.

همچنین پایان نامه‌هایی که در این باره تحریر شده به شرح زیر است:

- ۱- خدائشناسی در دعاها، معصومین، علی دسترنج، کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۸۰.
- ۲- توحید در صحیفه سجادیه، زهرا نقد علی، راهنما: احمد عابدی، کارشناسی ارشد، دانشکده اصول الدین قم، ۱۳۸۱.
- ۳- بررسی آثار تربیتی حمد و شکر در آیات و روایات با تأکید بر صحیفه سجادیه، نرگس الماسی، به راهنمایی: فتح الله نجار زادگان، کارشناسی ارشد، ۱۳۸۴.
- ۴- تحلیل فلسفی و عرفانی اسماء و صفات الهی در صحیفه سجادیه، قربانعلی صمدی، راهنما: احمد عابدی، کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، دانشکده تربیت مدرس، ۱۳۸۴.
- ۵- دعا در قرآن کریم، مینا شمخی، به راهنمایی: محمد کاظم شاکر، کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۷۷.

۶- دعا و مناجات در شاهنامه فردوسی، حجت خوشه‌چین، به راهنمایی: کاظم دزفولیان، کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.

۷- دعا و نیایش در دیوان شمس، فرزاد حقانی، به راهنمایی: کاظم دزفولیان، کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی. ۱۳۷۸.

۸- مقایسه نیایش و گفتگوی انسان و خدا در شاهنامه و مثنوی، معصومه خدادادی مهاباد، به راهنمایی: حسینعلی قبادی، پایان نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۳.

فهرست مقالات نوشته شده درباره صحیفه سجادیه عبارت است از:

۱- آموزش در محراب نیایش، اسماعیل نساجی زواره، نشریه کیهان، ۱۳۸۳.

۲- پیشوای نیایش، جواد محدثی، نشریه کیهان، ۱۳۷۳/۹/۲۰.

۴- نیایش امام سجاد (ع) در وداع یا ماه مبارک رمضان، حسن ثقفی تهرانی نشریه اطلاعات، ۱۳۸۲/۲/۴.

۵- اخت القرآن انجیل اهل بیت و زبور آل محمد، صحیفه کامله سجادیه، محسن کاظمینی بروجردی، نشریه مردم سالاری، ۱۳۸۲/۱۲/۲۷.

۶- بایسته هایی درباره صحیفه سجادیه، احمد سجادی، نشریه معارف، ش. ۴.

۷- بر کران صحیفه، علی شاهچیان ناظر، ترجمه سید عنی خان شیرازی، نشریه وام.ش. ۱۳۰.

۸- نگرشی بر نیایش امام سجاد(ع)، علیرضا تقدس، ۱۳۷۷، نشریه ابرار، ۱ و ۱۳۷۷/۶/۸.

ظاهراً تاکنون تحقیق جداگانه‌ای در خصوص مقایسه و تطبیق مضامین دعاهای فارسی و عربی - بخصوص صحیفه سجادیه - صورت نگرفته است، بنابراین این رساله سعی دارد با بررسی مضامین مشترک، به شناخت هرچه بیشتر ادعیه کمک کند.

روش تحقیق

در این رساله ابتدا آثاری که حاوی مناجات‌های فارسی است به دقت مورد مطالعه قرار گرفت و یادداشت‌برداری شد. در مرحله بعد این یادداشت‌ها (با استفاده از کتاب ملک ثابت) در سه عنوان کلی دسته‌بندی گردید تسبیح خداوند، حالات روحی نیایشگر و درخواست‌های نیایش.

سپس این یادداشت‌ها با کتاب شریف صحیفه سجادیه مورد مقایسه و تطبیق قرار گرفت. این مقایسه با استفاده از کتاب ارزشمند نمایه موضوعی صحیفه سجادیه اثر مصطفی درایتی انجام شد. برخی از مضامین نیز از روی جلد دوم این کتاب - معجم لغات صحیفه - مقایسه و بررسی شد.

کلیات تحقیق که شامل فواید، آثار و اهمیت دعاست از روی آثاری یادداشت‌برداری شد که در کتاب شناسی نیایش به آنها اشاره شده است. این اثر، نگارنده را از مراجعه به بسیاری از کتابها بی‌نیاز ساخت. ترجمه آیات قرآن از روی ترجمه محمد مهدی فولادوند است.